

Bojan
Štih

Skica za besedo v Dragi*

(List iz dnevnika, Sveti Miklavž pri Ulaki,
veliki srpan 1984)

Spominu dr. Izidorja Cankarja

Tu pred vami sem s to besedo le kot posameznik, zasebnik in eden iz množice živečih in upajočih Slovencev. Poskušam se znati v svetu in v deželi rojakov, ki poznajo tri razdeljene, a tudi med seboj povezane zgodovinske pokrajine. Matično, zemeljsko in tretjo, ki naj se imenuje diaspora. Trdim, da je leto 1918 naš najbolj tragičen in usoden zgodovinski datum. Zakaj vsa naša nacionalna upanja, ki so bila pred letom 1918 velika, morebiti celo prevelika za prostor, na katerem živimo že tisoč in tudi več let, so se razodela kot iluzija, privid in tudi kot »zgrešen« nacionalno politični program. Toda ugotovitev o letu 1918 noče postati izhodišče za zgodovinsko ali pa celo politično meditacijo. Za prvo je prostor moje zdajšnje pripovedi premajhen, za drugo pa še ni prišel čas, ko bi mogel povedati vse, kar mislim in čutim. Zato razmišljam o naši usodi le iz tega zornega kota, ki mi preteklost, a tudi prihodnost slovenskega naroda razkriva v paradoksu, v iracionalni metafori in tudi kdaj pa kdaj v absurdu. Ta »triada« je sicer bistvo človeškega življenja. In če je tako, zakaj tudi ne bi bila bistvo narodove usode? Zakaj pregled zgodovine Slovencev od naselitve do danes potrjuje to triado. Ko človek izgubi vero vase in v skrivnosti tega sveta, se začne obnašati kot ošaben in domišljav gospodar narave pa tudi svoje politične in socialne zgodovine, ki jo spreminja po meri svoje trenutne oblasti. Pristna, človeška misel pa se vrača k Don Kihotu in njegovi norosti, ki je odsvitala temeljne resnice biti, zavesti in stvarnosti. Ali res moram biti žrtev nihilističnega prezira, če sem hidalgo v trenutkih, ko mi je darovano življenje med Slovenci?

V imenu novodobne hidalgove norosti naj mi bo dovoljeno soočiti in inavgurirati naše literarno in miselno izkustvo pa tudi percepcijo z dvema, vsekakor znamenitima verzoma slovenske poezije. Ta dva verza namreč na ontološki, moralni, kulturni in idejni ravnini označujeta in tudi opredeljujeta tragično usodo Slovencev kot naroda in kot občestva ljudi. Najprej verz, ki ga je napisal doktor France Prešeren, pesnik, ki ga na Slovenskem komajda še kdo pozna, a da ga skoroda nihče več ne bere, to vem zagotovo. Verz se glasi:

Življênje jéča, čas v nji rábelj húdi . . .

* Prebrano na XIX. študijskih dnevih v parku Finžgarjevega doma na Opčinah.

Drugi verz pa je spesnil Jože Udovič, pesnik, ki ga uvrščam in postavljam na vrh moderne slovenske poezije. Ta verz nam pove:

V ječah vzdihni učijo zgodovino.

Minilo je stoletje in več med prvim in drugim verzom in še vedno je ječa metafora našega bivanja in naše biti. Ko preiščujem o naši preteklosti, se vprašujem, ali smemo tej in takšni preteklosti reči zgodovina? In še tega se zavedam, da navkljub odličnim zgodovinarjem, kakršni so bili Valvazor, Schönleben, Dimitz, Linhart, Franc Kos, Milko Kos, Ivan Prijatelj in France Kidrič, Gruden, Mal, Hauptmann, Zwitter, Grafenauer nimamo v rokah historičnega berila, ki bi nam povedalo in razkrilo vse, kar bi morali vedeti o sebi, zlasti danes, ko nam je tako hudo in težko, kot še morebiti nikoli v preteklosti. Prepričan sem, da nam je Sperans doslej največ povedal in odkril, pri tem pa ne pozabimo piščevega poguma, saj je knjigo o slovenskem narodnem vprašanju pisal v razmerah, ko je komin-ternovska pragmatika dovoljevala človekovi misli le zakotne in zatohle prostore. Prva izdaja Speransovega Razvoja mi bo pomenila tudi v prihodnje spodbudo za razmišljanja, čeprav nam druga izdaja istega dela zelo jasno razkriva, kaj je moral avtor opustiti ali spremeniti zaradi tako imenovanega *raison d'état*.

Naša zgodovina? Retorično ali ontološko vprašanje? Najprej poznamo antifrankovsko in antibavarsko obdobje, ki se kmalu dopolni s protiogrskim in potem s kljubovanjem *Serenissimi*. Ko se začne iztekati srednji vek, spoznamo čas kmečkih puntov, ropanje Turčije in reformacijo, s katero izoblikuje moderna slovenska nacionalna identiteta kot naravni del zahodnoevropskega duhovnega in kulturnega občinstva. Pogum v protiturških bojih to identiteto do kraja evropeizira in kristijanizira. Na naših tleh se konstituira ena izmed izvornih evropskih kulturnih avtonomij, ki je poslej trn v peti pangermanstvu, velikoitalijanstvu in panilirizmu. Po epizodi z Napoleonovo Ilirijo, ki je sploh še nismo premislili, se začne stoletje, v katerem se upiramo nemštvu, italijanstvu in južnoslovanskemu ilirizmu. Spet smo znamenje treh nasprotovanj, pri tem pa moramo vendarle že enkrat jasno zapisati, da ilirizem in panslovanske sanjarije sprostijo na naših tleh nekatere vulgarne in nekulturne oblike protinemštva in protiitalijanstva. Ko pride leto 1918, pride z njim vred čas antimonarhističnega nasprotovanja, ki je identičen z odporom proti velikosrbski in jugoslovansko unitaristični hegemoniji na naših tleh. Stara Jugoslavija se zruši v kataklizmi 1941 leta. Ta nesreča, ki razkosa slovensko ozemlje, skoroda uniči slovenski narod. Okupacija in krvavi boj, ki pa so ga »obložile očetov razprtije«, je vrh naše nacionalne tragedije, ki ji je mero našel že Prešeren v Krstu pri Savici. Nikogar ne obtožujem pa tudi nikogar ne hvalim, ko trdim, da je bil narodnoosvobodilni boj naša edina življenjska in nacionalna politična možnost. Združena, Zedinjena Slovenija pa tudi po letu 1945 ne postane del evropske politične stvarnosti, kljub temu da smo storili vse, kar smo morali storiti med bojem na strani protihitlerjevske koalicije. In če danes prav tako malo verjamem v Evropo Teherana, Jalte in Potsdama, kakor sem nekoč dvomil o Evropi Münchna, potem to ni moja napaka, marveč je moja nevera posledica dejanj tistih, ki so se med drugo svetovno vojno sporazumevali na račun malih in nemočnih narodov.

Žaloigra, ki se je po letu 1945 ponovila z novim Rapallom, novim koroškim »plebiscitom« in »novo saintgermainsko« pogodbo, pa vendarle razkriva tudi našo moč. Moč vztrajanja in kljubovanja. Zakaj če Španci poznajo El siglo de oro, smemo Slovenci s ponosom reči, da imamo za seboj *zlato tisočletje* vztrajanja, ki nas je ohranilo žive, čeprav ranjene in amputirane med evropskimi narodi. Tudi mi imamo svojo Reconquisto. Poglavlja te Raconquiste so znana: kmečki punti, reformacija in protiturški boji, razsvetljenstvo in narodna prebuditvev, program Združene Slovenije, vojaški upori med prvo svetovno vojno in množično gibanje za majniško deklaracijo, narodnoosvobodilni boj, ki še ni končan in tudi še ne vemo, kdaj bo končan. Ta naša Reconquista, ki jo osmišlja in definira slovenska literarna in umetniška pa tudi znanstvena kultura, o kateri vemo, da raste iz personala kmetov, duhovnikov, znanstvenikov, mater in delavcev minulih stoletij, je vredna premisleka. Zakaj v njej spoznavamo vsa naša oporišča duhovne in moralne narave, ona je naše upanje in naše hrepenenje, je očiščenje in pomlajenje. Na vprašalni poli sodobnega slovenstva bodi premislek o naši zgodovini prva programska točka. Kot o absurdu in kot o paradoksu!

Ko pišem te vrstice se spominjam februarskih in marčnih noči, ki sem jih preživljal letošnjo pomlad v kliničnem centru v Ljubljani. Z zamudo in po naključju mi je prišel takrat v roke Le Monde z dne 20. decembra 1983. V članku Des mestodontes plus hospitaliers sem bral: »L'hôpital, c'est toujours un peu la prison. On ne s'appartient plus. Le malade s'offre pour le meilleur et pour le pire, à la science médicale et à ceux qui la servent. Il dépend totalement des autres, médecins, infirmières, filles de salle, voisins de chambre, visites, celles qu'il attend, celles qu'il subit. Pour le reclus, c'est la tyrannie des pendules, un temps qu'il ne maîtrise plus, qui ne s'écoule plus au rythme du monde extérieur.« Kako resnične so te besede! Nekega marčnega dne popoldan sem videl Vitomila Zupana, ki so ga peljali na bolniški postelji. Ne vem odkod in ne vem kam. In kakor sem bil poln bolečine, sem tisti trenutek hudobno pomislil, kaj bi se zgodilo, če bi se pojavil na hodniku še Jože Javoršek? Ko nisem več videl pisatelja Levitana, sem sedel k oknu na hodniku in iskal v sebi moč, ki bi me pripeljala k postelji dobrega prijatelja Janeza Negra dve nadstropji niže. Nisem našel v sebi te moči in Negra nisem več videl živega. Še nekaj časa sem sam sedel ob oknu, poslušal topotanje lesenih cokel in spet legel. Z menoj v sobi je bila Zgodovina Slovencev in knjiga *Primorska duhovščina pod fašizmom*, ki jo je napisal za goriško Mohorjevo družbo dr. Rudolf Klinec, izšla pa je leta 1979. V tej knjigi berem na strani 67 to-le: »19. decembra 1929 so se zbrali na Brionih fašistični federali: Belli za Istro, Cobolli-Gigli za Trst, Godina za Gorico, De Puppi za Videm, Avenanti za Dalmacijo in Marpicati za Kvarnersko pokrajino. Razpravljali so o ovirah, ki onemogočajo integralno zahtevo nacionalnih (italijanskih kajpada), zlasti še duhovščine in slovenskega tiska, ki hromita samohotni pristanek zlasti kmečkega prebivalstva na asimilacijo. Obe oviri je treba dokončno odstraniti. Tako je pisalo v listu L'Isonzo 21. 12. 1929 leta. Ko si zapišem te besede v beležnico, v kateri zbiram gradivo za kratko zgodovino slovenskega naroda, ki jo vidim kot dolgo vrsto podob iz sanj. Bolečina in sen prekineta razmišljanje, jetniška noč v bolnici pa me je sprejela vase.

Ko sem se naslednje jutro ovedel, je bila misel na ječo spet v meni. Pravzaprav se mi je šele v dneh, ki sem jih moral preživeti v bolnici, razodela misel, da je tudi narod, ki mu pripadam, v bolnici ali jetniški sobi zgodovine. Vem, pretirana je ta misel, toda nekaj resnice je v njej. Če bi znali še brati brez filozofskih in političnih očal Ivana Cankarja, bi vedeli in spoznali, kako se naše življenje izteka v Hiši Marije pomočnice. Pravzaprav je pesnik *Podob iz sanj* več videl in vedel, kot pa smo sposobni odkriti mi, ki zaradi strukturalističnih in agitpropskih analiz simbolizma in nove romantike sploh ne občutimo več preproste pisateljeve besede in prispodobe. Duhovni položaj slovenstva in naše domovine nas opozarja na banalne in tartuffovske sindrome. Tiste dni, ko sem komaj še živel, me je obiskal umetnik. S seboj je prinesel bel papir in pisalo. Prosil me je za podpis, ki mu bo prinesel večji honorar za opravljeno delo, kot pa ga določa pogodba. Rotil me je, naj to storim takoj, vsekakor pa še preden bo, kar bo. Denar, dohodek, premoženje. To je zdaj vera, ki jo v moji domovini goji nemalo ljudi. Komajda še mislimo na delo, na čast in na moralno zdravje, ki ga ima delo v sebi. Pač pa mislimo le na denar. Tudi hudič v vsej svoji pokvarjenosti ne bi bil sposoben izumiti takšnega malikovanja dohodka in dohodkovnih odnosov, kakršnega poznamo danes. Politologi so si izmislili to krivo vero in njim pripada čast, da so odkrili, kako človek ne ljubi več dela, marveč malikuje le še denar, o katerem so nas nekoč učili, da je sveta vladar. Če želimo ohraniti v sebi naravno človeško dostojanstvo, potem se moramo upreti malikovanju denarja, ki v človeku ubija čut za duhovne in kulturne vrednote in ga odvrča od dela in ustvarjanja.

V ječi bolniške sobe, ko se vrstijo dnevi bolečin in noči brez sna, moram razmišljati, da bi pregnal strah in negotovost. In kakor je slišati čudno in tudi neverjetno, misel je posvečena življenju, delu in tistemu upanju, ki ga imenujem socializem. Ne vprašujem o politični in gospodarski naravi socializma, ta narava me pravzaprav sploh ne zanima, čeprav vem, da ni življenja brez politike in gospodarstva. Kaj je tedaj z duhovno in kulturno naravo upanja, ki se pri Ivanu Cankarju, toda tudi pri Janezu Evangelistu Kreku imenuje socializem? Toda tudi Kidričevo in Kardeljevo spraševanje o socializmu je bilo utemeljeno v naši kulturni in politični misli, kakor se je ta oblikovala v svojem zgodovinskem nastajanju in tudi spreminjanju. Rekel bi, da je naša sedanja kulturna in programska dolžnost iskati in tudi odkriti vse, kar slovenske ljudi med seboj zbližuje, in zavreči vse, kar jih ločuje in razdvaja. Ta misel o medsebojnem zaupanju bodi veljavna za vse nas, za tiste, ki živimo v socialistični republiki Sloveniji, v zamejstvu in v diaspori.

Strah spremlja vse naše življenje. Bojim se vojne. Prave, krvave, ne tiste, o kateri beremo v knjigah znanstvene fantastike. Bojim se tudi državljanske vojne, v njej pa nasilja in brezpravnosti. Tistega brezpravja, ki ga je uresničila politična tradicija bizantinskega cesarstva, ali pa ropanje Turčije, če si sposodimo ti dve besedi iz osmega soneta Prešernovega Sonetnega venca. Zavedam se, da je v današnjem svetu beseda socializem razvrednotena in tudi onečaščena. Moralna degradacija je v tako imenovanih socialističnih družbenih prostorih vsekakor zelo huda. Toda, ali smemo zaradi Borgijcev zavreči krščanstvo in mu pripisati moralno zlo, ki ga krščanstvo v resnici ne pozna? Kljub vsem nesocialističnim pojavom v sistemu in strukturi »realnega« socializma pa mora ostati na vprašalni poli sodobnega slovenstva socializem na drugem mestu. Toda socializem, v katerem je

dovoljeno človeku moliti Boga, ki ga je ta človek našel in odkril sam. V svoji življenjski izkušnji. Spet programska točka absurda in paradoksa.

Pred leti sem se sprehajal po tesnih in ozkih ulicah Casbe v glavnem mestu Alžira. Bil sem presunjen, ko sem opazoval strahovito revščino arabskega in berberskega prebivalstva. Gledal sem otroke, ki so zaradi trahoma na očeh komajda videli afriško sonce, izogibal sem se pohabljenem, ki so prosjačili, in se umikal dvanajstletnim prostitutkam. Z menoj je hodil alžirski aktivist. Ko sva iz starega mesta prišla na ulice novega dela in sta se duh po loju in smrad po umazaniji umaknila, pa sem zato laže dihal, sem ga vprašal: »Kolikšen je per capita nacionalni dohodek v Alžiru?« Ponosno mi je odgovoril: »Šestnajst tisoč dolarjev.« Nejeverno sem ga pogledal in mu rekel: »Ali ni le nekaj sto dolarjev?« Odvrnil je: »V denarju res morebiti ta nacionalni dohodek per capita ni večji od vsote 600 ali 700 dolarjev, toda v vsoto od 700 do 16 000 dolarjev so vštetih dolarji, ker imamo socializem in Boumediënna!« Umolknil sem in se začudil odkriti demagogiji, čeprav že dolgo vemo, kako so karizmatični leaderji in tribuni draga institucija. Berimo Shakespeara in Brechta! In ko sem pol ure kasneje, kajpada od daleč, videl razkošno palačo predsednika Boumediënna, sem spoznal, kako je pravzaprav razkošje iz Tisoč in ene noči huda revščina, če ga primerjam s Krezovimi zakladi »ljudske« palače »ljudskega« voditelja. Tisti večer sem na ladji, ki je plula proti Gibraltarju, zapisal v dnevnik: »Ko bomo vsi prebivali v palači, kakršno sem videl na gričih nad Alžirom, in bomo vsi živeli v raju karizmatičnih vodnikov, bo prišel trenutek komunizma, v katerem bomo bivali v znamenju znamenite maksime: — vsak po svojih sposobnostih in vsakemu po njegovih potrebah in zahtevah. Ampak, kje bo potem prostor za laž?«

Življenju in njegovim skrivnostim duhovne in družbene narave pa se moramo približati z odkritosrčnostjo, ki nas bo varovala pred oblastništvom in utilitarnostjo. Kako naj preštejem vse probleme sodobnega slovenstva, ko pa jih je skoraj toliko, kolikor je števil na svetu? In potem, ali naj o teh problemih mislim kot pisatelj in kot patriot? Ta samostalnik, ki kajpada nima nikakršne zveze z nacionalistično evforijo, bodi izhodišče našega, vašega in mojega razmišljanja. Ampak s sezname vprašanj, ki nas vznemirjajo in zaposlujejo našo kritično zavest, bomo storili šele prvi korak. Toda že drugi korak morajo biti naša dejanja, ki naj bodo utemeljena v zvestobi in v veri vase in v našo skupno moč. Ta pa nas naj vodi mimo razprtij očetov v harmonično prihodnost socializma kot kulturnega in duhovnega pojava v človekovem občestvu. Kaj sta prinesla svetu nacionalizem in egoizem, ta dva otroka pozitivističnega devetnajstega stoletja, dobro vemo. Po Stalinovem kolektivističnem poskusu se marsikateremu človeku zdi misel o socializmu norost, ki nima nobene pomenske pa tudi ne duhovne zveze s pojavom, imenovanim la condition humaine. In vendar nimamo v tem svetu, ki ga živimo, nobene druge izbire, kakor da na temeljih hebrejske, krščanske, grške in latinske kulture postavimo socialistični tabor. Pa ne takšnega, kakršnega nam ponujajo ideologi vzhodnega lagerja, marveč takšnega, kakršnega poznamo iz naše zgodovine. Prostor z obzidjem, za katerim smo se branili kot raja pred turškimi napadi in ropanji!

Kakor že rečeno, sem prepričan, kako so demokratični, duhovno idejni in kulturni okviri socializma po človekovi meri dovolj široki, da vznotraj njih lahko najdemo in odkrijemo rešitev vseh problemov, ki združujejo

matično in zamejsko Slovenijo pa tudi našo diasporo v posebno nacionalno in duhovno kulturno entiteto. Mimogrede pa svetujem, da opustimo rabo imen treh Slovenij, zakaj ta je ena sama, tako nam pripoveduje zgodovina. Prepričan pa sem, da socializem nikakor ni to, kar nam vsak dan vsiljujejo urbi et orbi oblastniške nomenklature kot kraljestvo svobode. Socializem je, povedano s Cankarjevimi besedami, upanje, hrepenenje in romanje k svobodi.

Zdaj, ko sem povedal svojo vero v socializem, vem, da me vprašujete, kaj pa to sploh je socializem? Kakor že nimam rad definicij, vendarle moram odgovoriti na vprašanje preganjanih, nesvobodnih, lačnih in prestrašenih ljudi, kaj je socializem. To je najprej svoboda, popolna svoboda, ki ji postavljata meje le narava in Bog. To je tudi ljubezen človeka do človeka, v kateri ni nikakršnega prostora za pekel, kakršnega sta nam opisale Dante in Satre. To je potem strpnost, je svetovljanstvo in zvestoba materi, domu in domačiji, jeziku te domačije in njeni duhovni in umetniški kulturi. Socializem je naravno dostojanstvo človeka, ki ga ni mogoče spremeniti v ubogljiv instrument družbenih mehanizmov in sistemov. Socializem pa je tudi čista socialna neodvisnost človeka, ki ne more postati več žrtev lastnine, zlasti pa ne stalinske oblasti, v kateri odkrivamo in spoznavamo najvišjo in najbolj popolno obliko lastnine, kot nas poučujejo izkušnje »krasnega« novega sveta po letu 1917. Socializem pa je tudi zgodovinski spomin, ki hrani v sebi vse duhovne plodove človeških dejanj zdaj že mrtvih rodov. Socializem je družba, ki je ne obkrožajo in dušijo državne meje, na katerih stražijo vojaki in policaji. To pa je tudi dežela-družba, ki ne pozna politične pragmatike in cenzure, s katero se varujejo tisti, ki vladajo v imenu ljudstva. Socializem je le v tisti deželi, v kateri je na policah prodajaln več blaga, kot pa ga je tam, kjer socializma ni, kajti revščina in pomanjkanje nista in tudi ne moreta biti socialna atributa novega sveta. Znanost, umetnost, prosveta in zdravstvo so temelji, na katerih stoji socialistični dom človeka in naroda. In še to: socializem je poezija. A o poeziji vemo, da je najlepši izum človekove domišljije in ustvarjalne moči. Ob koncu spiska, ki nam pojasnjuje kaj socializem je in kaj ni, pa naj še rečem, da je v tej viziji prihodnosti človeka in človeštva tudi sreča človeka. Že na koncu življenjske poti, ko sta bolezen in razočaranje opravila svoje delo, je Sperans zapisal znano misel o človeški sreči, ki je ne morejo ustvariti ne politika in stranke te politike. Sreča je lahko le naše delo in je zategadelj lahko le v nas ljudeh. In zdaj, ko je definicija socializma napisana, že smem pogledati k vratom, da bi ugotovil, ali jih kljuka zapira ali pa zapira . . .

Potem ko je misel o socializmu razvita do višine, ki smo jo sposobni intelektualno doseči, se v naši zavesti pojavi vprašanje o kulturi. Industrijska revolucija je v dveh stoletjih, od izteka osemnajstega do konca dvajsetega stoletja, do kraja razkrojila duhovni in moralni način življenja, kakršnega sta nam podarila krščanstvo in renesansa. V tem razkroju se je zrušila kulturna zgradba, ki je bila kljub vrtoglavim višinam gotskih katedral postavljena po človekovi meri. In bogovi so zapustili naš razrušeni svet, ki še danes trpi v mukah in ranah. Ne gre zato, da bi idealizirali preteklost in jo spreminjali v mit in v fetiš. Prav tako pa bilo krivično, če bi sedanjemu svetu absolutne tehnike, politike in države pripisali vsa zla, čeprav so zločini proti človeku našli svojo popolno obliko v fašistični diktaturi, nacionalnem socializmu Tretjega Reicha, žal pa tudi v Stalinovi interpretaciji

diktature proletariata, v kateri lahko razpoznamo hladno razumsko in birotehnokratsko uresničenje Leninovih idej o ruskem socializmu. Na cinizem tako imenovane striktno in neoportunistične revolucionarne politične taktike pa nas je že zdavnaj opozoril Fjodor Mihajlovič Dostojevski! Politika, ki ne temelji v kulturi in v duhovnosti, slej ko prej konča svojo pot v nasilju. Zato tudi lahko pritrdimo revolucionarju in komunistu Altieru Spinelliju, ki v delu *Come ho tentato di diventare saggio* (prva knjiga *Io, Ulisse*) piše, da Stalin nikakor ni izdal Leninove revolucije, marveč jo je koherentno dokončal.

Da bi spoznali grehe in absurde našega sedanjega sveta, je dovolj prebrati knjige, ki so jih spisali Orwell, Huxley, Zamjatin, Duhamel. In še kdo. Recimo: Janez Menciger in Vladimir Bartol. V teh knjigah in pričevanjih so avtorji vzeli mero našemu svetu in nam predstavili naše sodobnike: *tiranosaure*. Trdim, da so nasilje, strahovlada, zločin dokaz tiste politike, v kateri so leaderji izgubili smisel za kulturne vrednote mišljenja, dvoma in dela. Represivna politična dejanja pa se pojavljajo z izredno silovitostjo v obdobjih, ko je kulturi docela odvzeta funkcionalna in normativna moč in divjaški človek s svojim nasiljem vzpostavlja »poulični red in zakon«, se reče barbarski nered in nezakonitost. Če nam je Slovencem danes hudo in težko, potem vedimo, da je huda ura prišla nad nas tudi zato, ker smo v javnem življenju, v vzgoji in v razmerjih med ljudmi potisnili kulturo (znanje, vednost, izobrazbo) v kot. To pa smo storili, ker smo pač pozabili zaradi splošne proudhonovske zaverovanosti v gospodarstvo, da je bila duhovna, umetniška in tudi znanstvena kultura tisoč in več let naša eksistenčna in tudi obrambna moč. Čestokrat sem v zadnjih letih že povedal ali zapisal to misel, ki ni niti moja niti nova niti izvorna, saj je bila že velikokrat zapisana v besedah in potrjena v dejanjih naših velikih mož. Zdaj pa nas razmere, v katerih živimo, opozarjajo, da bomo morali misel o kulturi kot naši rešiteljici povedati tako rekoč vsak dan in ob vsaki priložnosti, pri tem se pa zavedati, da brez znanja, umetnosti in brez slovenskega jezika, pa tudi brez ljubezni do dela in brez spoštovanja starih in dobrih izročil v kulturi in tudi v politiki, ne bomo napravili niti koraka več v prihodnost. Tisti, ki s kritičnim, a pravičnim pogledom spremlja našo slovensko sedanjost v vseh treh delih našega narodnega organizma, ta prav dobro ve, kako smo pred vsem mi sami odgovorni za vse, kar doživljamo in preživljamo. Dokler ne bomo presegli jalovega domačijstva in se uveljavili kot moderni, ponosni in pokončni svetovljani v svetu in v lastni deželi, tostran in onstran mejá, ne da bi pri tem postali žrtev večvrednostnega ali manjvrednostnega kompleksa, nam nikakor ne bo dobro. Pred nami je alternativa: ali biti enakopraven v svetu, ki ga živimo, ali pa janičarsko podleči svetu, ki ga ne krasijo niti čut za zvestobo niti pogum biti Slovenec in ne težnja k tolerantnosti in resničnemu kozmopolitizmu. Da bi bila naša izbira pravilna in koristna, se moramo kot ljudje in kot Slovenci ozemljiti v kulturi, ki je ideja in tudi smisel našega zemeljskega bivanja!

V samoti, ki jo doživljam kot radost, kakor je samoto razumel Rainer Maria Rilke, in kot breme, kakor je samoto doživljal Franz Kafka, iščem pot v prihodnost, ki bodi prav tako socialistična kakor tudi kulturna, demokratična kakor tudi svetovljanska. Prihodnost onstran naših starih grehov, zmot in tudi napak. Pri tem seveda mislim na Talleyrandovo opredelitev napake kot nečesa, kar je hujše od zločina. Junija meseca je Peter Handke

v Avignonu opisal našo tisočletno usodo z besedami, da smo bili Slovenci v zgodovini venomer le ljudstvo in narod, ne pa tudi država. Res je sicer, da smo vsaj v devetnajstem in tudi dvajsetem stoletju hrepneli po državi in se je v slovanskih iluzijah veselili. Ampak pri tem smo pozabili na duhovito Cankarjevo misel iz Kralja Malhusa, ki nas poučuje, kako so si ljudje izmislili državo iz škodoželjnosti. Ker pa smo ta trenutek še razdeljeni med štiri države, je edina naša možnost preživeti, če še kar naprej ostanemo narod ali ljudstvo, ki pa ga bo povezoval in združeval vseslovenski kulturno duhovni parlament, v katerem bomo pripovedovali svoje misli, pa se pri tem prav nič bali iredentistov, Heimatdiensta, centralističnih in unitarističnih stražnikov, ali pa kot pravi Fran Milčinski v humoreski Naredba št. 5742, naj delamo tako, da se nam ne bo treba sramovati pred brati Srbi, francoskimi oficirji in angleškim kardinalom. Ampak, kako naj ohranimo v sebi narodnost, ki sta nam jo dodelila usoda in narava, če pa slovenski otrok danes dobro ve, kdo je Arafat, nima pa pojma, kdo je bil Anton Martin Slomšek? V TV dnevniku je bil v prvi polovici leta Arafat omenjen eca stokrat, Prešeren enkrat (8. II.), Cankar nobenkrat itd. Paradoks, ki je le naš in nobenega drugega!

Naša nesreča, če je dovoljeno deliti narode na srečne in nesrečne, je združena z začetki industrializacije na Slovenskem. Koroško smo izgubili zaradi razvoja industrije, v Trstu in Gorici se je od sredine prejšnjega stoletja spremenil narodnostni sestav zaradi razvoja industrije, zakaj »nova in cvetoča« podjetja so na redko naseljeno slovensko ozemlje — Slovenci namreč nikoli nismo poznali demografske eksplozije, preveč smo morali garati — privabila na tisoče in tisoče italijanskih in nemških delavcev. Ta prihod pa je spremljala še ena nesreča. Slovenski delavci so se zaradi šibke kulturne zavesti razmeroma hitro asimilirali v nemštvu in italijanstvu, ki sta prejemale moč iz uradništva in meščanstva italijanske in nemške narodnosti. Zaradi kruha, črnega kajpada, ki ga je nudila industrija, smo se morali odpovedati jeziku in kulturi svojega naroda. Če pa pregledamo industrijske kraje v Sloveniji, vidimo, da tudi ti kraji že zdavnaj niso več tako slovenski, kot so bili v letih pred vojno ali po njej. Razvoj industrije, ki pa je danes v glavnem sinonim za breme in denarni primanjkljaj, je bil na naših tleh vse preveč silovit in nagel, da bi ga bili lahko »obvladali« z rednim prirastkom prebivalstva. Pri tem pa naj omenim še en absurd našega položaja in zgodovine. Do leta 1918 smo kot zaostali in sorazmerno nerazviti del stare monarhije morali podpirati z garanjem in polovičnimi cenami za poljščine Avstrijo, takoj po letu 1918 pa smo kot industrijsko razviti del države SHS morali začeti financirati in podpirati nerazvito balkansko monarhijo. Nam je bilo vedno težko in vseeno je bilo, ali smo veljali za gospodarsko nerazvite ali pa gospodarsko razvite. Absurd, da malo takih v zgodovini evropskih narodov. Kot umsko zreli ljudje vemo, da splošnega premika iz sedanje gospodarske družbe v industrijsko in poindustrijsko-tehnično-znanstveno družbo ne moremo ustaviti. Toda to nikakor ne pomeni, da moramo kot hlapci sprejeti vse, kar nam negativnega in škodljivega prinaša industrializacija v moralnem, nacionalnem, kulturnem in duhovno verskem pogledu. Vsem nevarnostim tako imenovanega modernega sveta se moramo upreti z idejami, ki jih v naše življenje prinaša kulturni in demokratični socializem. Le tu je rešitev.

Dobro pomnimo, da smo koroški plebiscit izgubili zaradi socialdemokratskih delavskih glasov za Avstrijo. Zgodovinski spomin nam tudi pove, da je moral general Rudolf Maister uporabiti orožje proti nemškutarskim delavcem v Mariboru. Na Primorskem so bili v času med obema vojnama slovenski kmet, ob njem pa še izobraženec in duhovnik pa tu in tam meščan nosilci odpora proti italijanizaciji. Ta je v Trstu po letu 1918 dobila široke razsežnosti, ki so se ji upirali le slovenski komunisti med proletariatom, medtem ko je delavska večina skrila svojo nacionalnost pod laškim plaščem. Dezintegracija matičnih slovenskih industrijskih krajev je v nacionalnem pogledu zelo nazorna. Toda: nacionalizem ni sredstvo, s katerim lahko ustavimo procese, ki ogrožajo našo narodno občestvo. To lahko stori nacionalna, a tudi občečloveška kultura. Zato bodi kultura tretja programska točka na vprašalni poli sodobnega slovenstva.

Že je večer, ko pišem te vrstice pri Svetem Miklavžu na bloški planoti. Pravijo, da je bil tod blizu doma Martin Krpan, ki se ni bal Brdavsca. Amalija Prijatelj mi je pred desetletji pripovedovala, kako se je Ivan Prijatelj spominjal, da so mu na Vinicah pri Sodražici stari ljudje zatrjevali, da je Brdavs pred dvobojem rekel v »ilirskem jeziku« Martinu Krpanu: »Ne boš me premagal!« Resnica ali protiilirski anekdota? Kdo bi vedel? Toda kako sta se pogovarjala Primož Trubar in Turek, ki je bil zaprt v stolpu na ljubljanskem Gradu? Turek nemščine zagotovo ni obvladal. Pravzaprav me je spomin na nekoto o Brdavsca in Martinu Krpanu razveselil, zakaj v okvirih hladne in do kraja objektivizirane historične misli ne bomo našli nobenega pravnega odgovora, če v naša razmišljanja ne bo prisijalo sonce ironije. In ko se prepuščam ironiziranju, se v zavesti pojavi mesto Sarajevo. Trikrat je to mesto doslej vplivalo na našo misel ali pa naš položaj. Najprej v spiritualni verziji. Mislim na Cankarjevo spoved in na kulturno politične in literarno zgodovinske debate in polemike o Cankarjevem dejanju. Potem je Sarajevo vplivalo na naš položaj v tragični verziji. Mislim na atentat Gavrila Principa, ki je pahnil svet v prvo svetovno vojno. In nato v banalni verziji srebrne (Frankove) medalje, ki bomo o njej prav tako dolgo razmišljali kot o Cankarjevi spovedi ali pa Principovem atentatu. Bili bi morebiti bolj srečen narod, če bi bil Cankar opravil samokritični confiteor v Ljubljani pred sodnim zborom Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Če bi bil Gavriilo ustrelil našega takrat zakonitega prestolonaslednika v Mariboru in če bi bila zimska olimpiada iz finančne preudarnosti kar v Celovcu . . .

Zadnja svetloba poletnega večera ugaša. Okrog hiše je dobrava s potokom, v katerem je še najti rake. Pravkar je čez potok skočila srna, ki sta jo spremljala mladiča. In ker po travnikih že stojijo ostrnice, se spomnim na Otona Župančiča, ki je danes med literarno nevednimi rojaki že docela pozabljen pesnik, ni več slišati ne ob večerih in ne ob jutrih kukavice. Še so tu na planoti, a bodo kaj kmalu odletele na jug, v egiptovsko deželo, iz katere so pred tisočletji bežali sinovi in hčere Izraela. Kukavicam bodo kmalu sledile lastovice, ki zdaj še gnezdiijo v zvoniku taborske, protiturške cerkve. V tem samotnem večeru se vprašujem, kam naj odletimo mi, da bi rešili svoje zemeljsko bivanje, da bi se uprli izginivti in pokopališču, na katero ne vodi več pot iz kapelice, marveč le še iz mrliške veže. Kdo nas je postavil v vežo in zakaj? Mislim na zgodovino, ki se je z nami igrala kot viharni veter s čolnicem sredi morja. S človekom brez zgodovinskega spo-

mina je kaj lahko manipulirati. Tak človek ni sposoben primerjav, a svoboda, občutek svobode nastopi šele s primerjavami. Če premislim nadvse žalostno stanje našega šolstva, v katerem so odpravili zgodovino, jezike in literarno umetniško vzgojo, se ne čudim, če je besedni zaklad sodobnega slovenskega človeka tako siromašen in tudi v izrazih tako grob. Brez znanja zgodovine kratko in malo ni mogoče živeti. Je že res, da milijoni ljudi na planetu želijo socializem. To povedo tudi francoske volitve leta 1981, ko je Paris, tisti rdeči in tisti z vrtnico rajal vso noč na Place de la Bastille in na Place de la République. In ko je bilo rajanja konec in je levica poskušala uveljaviti svojo doktrino, se je znašla v ostrem spopadu z večino ljudstva. In nenadoma socializma nihče več ne mara. Zakaj? Zaradi nasprotja med sanjami in stvarnostjo? Ali pa zaradi tega, ker se je Louis XVI. v dvesto letih spremenil v Mitterranda, tako kot se je Ivan Grozni v Stalina? In zdaj pride zgodovina in nas vpraša, kaj vemo o tem, kako je bilo in kaj se je spremenilo, če se je sploh kaj spremenilo v tako imenovanem zgodovinskem in socialnem razvoju. Bojim se praznine in trepetam ob misli, da naš sodobni človek lebdi v praznini, ko ne ve več ne za pesnike in ne za ljudi, ki so s svojimi dejanji skozi stoletja ohranjevali bit našega naroda in naše kulture. Zgodovina slovenskega naroda se ni začela sredi tridesetih let, marveč davno prej. Kdaj prej? Rekel bi v času brižinskih spomenikov! Kako koristno je poznati zgodovino, pove tale podatek. Danes še malokdo ve za Zvonimira Bernota. Socialista in levičarja dvajsetih let. A ta Bernot je bil daljnoviden in skeptičen, kakor je bila v analizi jasna Roza Luxemburg. Takole je Zvonimir Bernot napisal pred več kot šestdesetimi leti: »Stranka naj bo prozorna steklena palača; vsi naj vidijo, kakšni so in kaj delajo njeni voditelji.« Gre tedaj za steklo in ne za kremeljske zidove, skozi katere ni mogoče ničesar videti. Kdo lahko tedaj oporeka, da zgodovinska veda ni koristna in kot takšna podlaga svobode? In še to: zgodovina je trajanje, naše življenje pa je minevanje. Če ne želimo ostati brez sledu na tem svetu, potem moramo z dejanji napolniti zgodovinsko trajanje, kajti narod ni nič nespremenljivega, marveč je sinteza vsakodnevnega plebiscita živih, ki naj varujejo ognjišče in grob mrtvih zato, da bi se naši potomci lahko grelj ob plamenu naše ljubezni in naših dejanj. Zato bodi učenje in spoznavanje zgodovine četrta dolžnost na vprašalni poli sodobnega slovenska. Zakaj, skoroda ne vem za narod, ki bi s svojim delom in žulji tako nesebično podpiral druge narode. Ali se potem smemo čuditi, če smo v preteklosti komajda ohranili svojo vitalnost in biološko moč, ki sta tudi danes na hudi preizkušnji prav zaradi našega žrtvovanja za druge?

Pomnim, kako sem leta 1946 spremljal po Sloveniji nekega visokega funkcionarja iz CK VKP(b). Če me spomin ne vara, se je možakar pisal Bodnarov ali tako nekako. Najprej to le o njem. Vsak, kolikor toliko čeden klobuk, ki ga je videl na najinem potovanju v tej ali oni izložbi, je nemudoma kupil. Takrat smo imeli še nemške, italijanske in slovenske klobuke, in ni bilo še fesov. Ko je bilo najino ogledovanje slovenske dežele pri kraju, je tovoril s seboj že več kot petnajst klobukov različne razrede provenienca. Nisem doumel te njegove strasti, zato sem sklepal, da kupuje klobuke kar za vse člane sovjetskega centralnega komiteja, a teh je bilo takrat menda več kot sto. Kako jih bova spravila v črni mercedes iz vojnega plena, sem se vpraševal? Potem pa še tole: opisal in predstavil sem mu pokrajino, ki jo je videti iz Lokev v Trnovskem gozdu, in mu pokazal, kje ležijo Benetke

in kod vodi pot v Švico. Nasršil se je ob imenu Švice in rekel, da tam ljudje umirajo od lakote kar po cestah. Razodel sem mu, da sem bil pred nekaj meseci v Švici in videl Zürich, Basel in Bern, pa nisem nikjer videl umirajočih in lačnih. Odgovoril mi je, da so mi Švicarji pokazali le žive, ki pa seveda pripadajo izkoriščevalski buržoaziji; če pa mislim drugače, bom kmalu postal žrtev trockistov in ameriških imperialistov. Da bi obvaroval svoj dušni mir in ušesa pred njegovim glasom, sem se vdal in mu pritrnil, kako so vsi Švicarji buržoazija. Pri tem pa sem po stari slovenski navadi držal figo v žepu. Bodnarov me je objel in me pohvalil, da sem boljševek, kajti bolj verjamem njemu, ki ni nikoli videl dežele Wilhelma Tella, kot pa svojim očem. Prav zadnji dan najinega potovanja sva obiskala jeseniško železarno. Tam se je rokoval z vsakim martinarjem, pleteničil o delavskem razredu in diktaturi proletariata, o Stalinu kot očetu vseh Slovanov. Ko je zvedel, kam gre železo iz jeseniške tovarne, je svečano rekel: »Horošo, nada robotat dlja tovarišča Enver Hoxha.« Tako sem zapisal njegovo rusko zapoved, slovničarji pa naj popravijo, kar je napačnega. Takrat sem imel občutek, da so jeseniški martinarji precej pisano gledali ruskega boljševeka, ki se je opletal okrog plavža kot strašilo. Zato sem ga hitro odpeljal na cesto in v bližnjo prodajalno, kjer si je kupil šestnajsti klobuk!

Bodnarovi so kajpada večer, ahistoričen pojav. V njih ni ne zgodovine, a tudi pameti ni. Je le laž in je le neumnost. In ko je prišlo leto 1948, mi je mati, ki je poznala zgodbo o Bodnarovu in klobukih rekla: »Boljša je sicer Gogoljeva povest o plašču, ampak preživeli bomo.«

Na bloške dobrave, ki jih je vsrkal vase mrak, so legle meglice. Spomin na Bodnarova me je udobrovoljil. Smejalo se je srce, kakor da bi ga prejel v dar od Sanča Panse. Resnično, večkrat bi se morali smehljati svoji preteklosti in njenim nesmislom, v primerjavi s katerimi so domislice tako imenovane moderne literature absurda le nedolžne, celo slabokrvne in banalne šale. Spomnil sem se na Jaima Torresa Bodeta, Mehikanca in generalnega sekretarja UNESCO po Julianu Huxleyu, ki je nekega večera leta 1950 pripovedoval pariškemu omizju svojih prijateljev španske anekdote. Tudi tisto o kastiljskih krčmah, v katerih krčmar na potnikovo vprašanje, kakšno jed mu lahko ponudi, odgovori: »Señor, s tisto, ki ste jo prinesli s seboj.« Ko sem v začetku sedemdesetih let, Franco je bil še živ in močan, potoval iz Valencije v Madrid, sem iskal ob cesti krčmo Bodetove anekdote. Nisem je našel, le to sem spoznal, da je čas poezije nepreklicno minil! V krčmi, ki je imela jedilnik in tudi vse, kar je na njem pisalo, sem se z dvema Špancem zapletel v pogovor o Lorci, o Doñi Rositi in Bernardi Albi. Mimogrede pa sem ju vprašal, zakaj glavne ulice v nekaterih španskih mestih nosijo le naslov Generalisimova avenija brez omembe Francovega imena. Slišal sem naslednji odgovor: »Señor, tako je bolj praktično in tudi ceneje. Ko umre en generalisim, pride za njim drugi. Nam pa ni treba zamenjati tablic z uličnimi imeni.« Kakšna modrost! V trenutku sem bil v stari kastiljski krčmi in v gotski katedrali Toleda sem šepetal evangeljske besede iz svoje mladosti.

Naša preteklost je kakor krčma v Kastiliji. Vse smo dobili v njej, kar smo prinesli s seboj in kar smo obvarovali, da nam niso vzeli. Nekoč pred davnimi časi je Oton Župančič potožil, kako je smeh izginil iz našega življenja. Verujem, da morata biti ironija in smeh med programskimi sklepi našega življenja. Biti morata na vprašalni poli sodobnega slovenstva, že

zaradi pregovora, ki slove: Kdor se zadnji smeje, se najslajše smeje. Prepričan sem, da nam je zgodovina pripravila po tisočletju muk, garanja, poniževanj ta zadnji, veliki in zmagoviti smeh . . .

Ponavljam, kar sem pred leti, dvajset in več let je tega, rekel Speransu v foyerju ljubljanske drame. Slovenci smo obstali na ozemlju in v zgodovini zaradi orjaške moči, ki nam jo daje strast zavisti. Zakaj v siloviti nagonski želji, da bi vendarle videli in doživeli, kako bo propadel naš bližnji, premagamo v sebi smrt in bolezen, s pomočjo te želje pa porazimo tudi sovražnike in naravne ujme. In v pričakovanjih konca in poloma naših bližnjih ali pa kar celih generacij smo preživeli tisočletje in več. Zavist nas je ohranila. V njenem imenu smo kljubovali vsem sovragom. In tudi samemu sebi. Toda v dilemi, ali naj zaradi zavisti zrušimo in porušimo svoje domove in s tem domačijo, ali pa poizkušamo s spreminjanjem in modrostjo doseči nova duhovna in moralna stanja, se kot človek, ki se boji vojne, nasilja in slepega sovrašтва, odločam za reformo in ne za Robespierrov radikalizem, ki ni in tudi ne more biti ničesar drugega kakor avtodafé. Vandéeeje ni priklicala v življenje tako imenovana kontrarevolucija, marveč jo je spočela in sprožila revolucija. Mimogrede: ne Chirac, ne Giscard d'Estaigne in ne Jean Marie le Pen, marveč Mitterrand in njegovi socialistični aktivisti so vzrok nove francoske Vendéeeje. Že res, da je francoskih dvesto družin umaknilo kapital v tujino in da so Mitterranda pravkar zapustili tudi Marchaisovi komunisti. Toda Mitterrand je tragična žrtev samoprevare ali sle po oblasti. Za nobeno Vendéeejo, preteklo, sedanjo ali prihodnjo, pa ne bi obtoževal socialistične ideje, pač pa bi za sedanjo iskal vzroke v pragmatični politiki francoske socialistične nomenklature. Ko premišlujem o Mitterrandu, se spomnim na izrek iz starega Rima: Video barbam et pallium: philosophum nondum video. (Vidim brado in haljo, filozofa še ne vidim). Socializem kajpada ni dekorativno vprašanje, in če vsa mesta prebarvamo z rdečo barvo in okrasimo z zvezdami, vrtnicami, srpi in kladivi, še nismo storili ničesar. Vendéeeje se pojavijo tam, kjer ni Descartesovega duha. In ne Montaignovega. Kjer ljudje ne bero Tocquevilla in Micheleta. In tam, kjer se socializem spremeni iz ideje o človeški harmoniji v čisto oblast in represijo, so podani vsi socialni in politični pogoji za politiko, ki jo je nekoč obsodila Roza Luxemburg.

Vem, narod je neizmerno število snidenj in slovesov. Že leta in leta, ko me je pot vodila po deželah in mestih tega sveta, sem velikokrat opazoval na kolodvorih, letališčih in v pristaniščih snidenja in slovese med ljudmi. Doživljal sem z njimi srečo, pa tudi žalost. Narod in človeštvo pa sta podobna večnemu valovanju, ali pa nebu, po katerem hitijo sem in tja oblaki in pod njimi ptice. Narod je kakor gozd, po katerem tekajo živali, na videz brez reda, vendarle po ukazu življenjske sle in nagona po ohranitvi. Narod je kakor drevo, ki krasi naravo z zelenimi, rumenimi in rdečimi listi, ti pa množijo s svojimi barvami barve cvetov. Narod je podoben glasovom vetra in vseh živih bitij, ki ustvarjajo muziko narave. To pa dopolnjuje zvonjenje domačih slovenskih zvonov, ki nam povedo, kdaj je poldne, kdaj je jutro in kdaj je večer. Glejte, med narodi tega sveta je tudi naš. Zanj so nič kako pomembna snidenja in slovesi. Zaradi ujm, ki so nas preganjale, zaradi vojn, ki smo bili vanje pahnjeni, zaradi mejá, ki nas ločijo. Pa tudi zaradi nasprotij in socialnih stisk, ki so nas razmetale po vseh celinah in po vseh obalah rek in morij. Misliti moramo na naša snidenja in

slovese. Zlasti pa na tisto slovo, ki zanj ne moremo prevaliti odgovornost na nemilo usodo, marveč moramo v njem videti le posledice naših nespametnih dejanj, v katerih se razkrivajo slepote, oholosti in predrznosti.

Vem, kako moder moram biti, če želim preživeti v pokrajini dveh otokov. Na prvem je bil raj, na drugem pekel! Tudi tega se spomnim iz latinskih šol, da je galski vođa Brennus vzkliknil *Vae victis!* Obžalujem smrt pesnika Balantiča, pa tudi vseh, ki so izgubili življenje v minuli vojni. Smrt je zdaj pomirila nasprotja vsaj med mrtvimi. Ampak: mučeniška smrt Vita Kraigherja je tragedija, kakor je pretrgana vrv dr. Vladimira Kanteta — verz v baladi. Toda, ko pregledujem našo tragedijo v drugi svetovni vojni, ne moremo mimo dejstva, da leta 1941 niso napadli slovenski komunisti, krščanski socialisti, sokoli in kulturni delavci Hitlerjeve Nemčije, Mussolinijeve Italije in Horthyjeve Madžarske! Tudi ni Osvobodilna fronta preselejevala nemških Štajercev, marveč so Nemci izseljevali slovenske izobražence, duhovnike in kmete. To je kajpada zgodovinsko dejstvo, ki je bilo prav tako jasno pred več kot štiridesetimi leti, kot je tudi jasno še danes. Vsaka vojna je zločin proti človeku in človeštvu. Toda priznati bomo morali, da je pglavilni vojni krivec napadalec, ne pa tisti, ki se brani. Toda dodati je treba, da to dejstvo ne opravičuje braniteljevih dejanj, ki so bila več kot obramba! Paradoks vojnih in vojaških strasti spremlja tistega, ki se brani, pa tudi tistega, ki tega ne počne ali celo napada. Sicer pa je prišel čas, ko moramo misliti predvsem o prihodnosti in manj o preteklosti, ki je ni mogoče spremeniti. V kakšno novo tragedijo nas lahko pripravi nora ljubosumnost na preteklost nam razkriva Pirandellova igra *Nocoj* bomo improvizirali! Glejte, čudežni, Albinonijev *Adaggio* pač ne more postati koračnica nikogar. Ne tistega, ki se brani, in ne tistega, ki napada ali pa se ne brani. Novo življenje lahko najdemo le v umetnosti, ki je metafora vsega živega in dobrega, tako kot je politika metafora vsega mrtvega ali vsaj bolnega.

In z umetnostjo naj se začne novo poglavje na vprašalni poli sodobnega slovenstva. Zaradi umetnosti sem povedal vse pričujoče besede. In če parafraziram Siloneja, sem povedal te besede: kot revolucionar brez stranke, kristjan brez Cerkev, Slovenec brez oblasti in kulturni delavec brez graščine na Gorenjskem. Zato naj končam tako, kot se začno vse stare španske povesti in legende: »Bilo je nekoč, proč vse, kar je hudega, le semkaj z vsem, kar je dobrega, hudo za Mavre, dobro pa vse za nas.« Vem, kdo so Mavri, komajda pa slutim, kdo smo mi, ki se vsi skupaj imenujemo slovenski narod . . .